Хочу розповісти дещо не про людей, а про корів.

До війни в нас була Зірка — так звали корову червоної масті за велику білу латку на лобі. Звичайно, вона любила їсти зелену лугову траву, гичку, польові бур'яни, любила пити тепле пійло. Мабуть, велике задоволення мала від того, що її доїли, і від ремиґання. Подобалося їй також, коли чухали за вухами й між рогами — тоді Зірка то зводила, то опускала вуха, і здавалося, ось-ось ворухне рогами. Роги в неї довгі, закручені і потрібні їй не для бійок, а для краси. Радісно було дивитись на неї, коли ввечері поверталася додому в череді, з гідністю несучи розповніле вим'я, а ще з більшою гордістю — розкішні роги.

Звичайно, в неї були розумні очі, які свідчили про лагідну вдачу. Вона була повноправним членом нашої сім'ї, про неї говорили, думали й турбувалися більше, ніж про себе. Телята, які приводила в нашу сім'ю (я не боюся говорити, що приводила вона їх таки в сім'ю), ставали для нас рідними братами або сестрами — залежно від того, були це бички чи телички. Коли Зірка поверталася з поля пізно, всі турбувалися, щоб із нею бодай чого-небудь не сталося. Коли вранці просиналася в кепському настрої, то це псувало нам настрій на цілий день. Коли Зірка накульгувала на передню або задню ногу, мимоволі в нас також починала боліти ліва чи права нога.

Мати завжди розмовляла з Зіркою. Тобто говорила мати, а корова тільки слухала. А слухати вміла: ствердно постукувала ратицями, заперечливо помахувала хвостом, разураз повертала голову, щоб, мабуть, простежити за виразом материного обличчя, в її очах проскакували лукаві або іронічні іскорки, а то ж застигала непорушно — чи вражена почутим, чи глибоко його обмірковуючи. Про що ж говорила з нею мати? Про те, що сьогодні був жаркий день і Зірка, мабуть, не напаслася; про те, що вже другий тиждень підряд на молоці встоюється тонка плівка сметани,— мабуть, чередники гонять їх на гіршу пашу; про те, що лісник обіцяв продати копицю сіна, а воно ж у лісі духмяне, поживне, всю зиму в хліві пахнутиме літом і лісом.

Ми також розмовляли з Зіркою. Розпитували, де паслась, де пила воду, чи не ходила в шкоду і її за те не били. Обнімали її за шию, гладили по здухах. Вона з гідністю приймала нашу ласку, не запобігаючи її, не випрошуючи.

Загинула Зірка від осколка снаряда, що вибухнув біля неї. Сконала не одразу, і, тужливо ревучи, кликала на допомогу. Батько не підпустив нас близько, а коли корова здохла, то він, злупивши шкуру, закопав її в яму. Всі почувались пригнічено, наче стали сиротами. Не раз траплялося з матір'ю і з нами, що йшли в хлів до Зірки — і вже за порогом, бачачи тоскну й німу пустку біля ясел, пригадували, що її нема.

Ще раніше, ніж загинула Зірка, колгоспний товар збили в гурти, виділили гуртоправів і погнали на схід. Гуртоправи повернулися незабаром уже без худоби. Розказували, як їх бомбили з літаків, як, убита чи поранена, загинула більша частина товару, а решта порозбігалась по полях, по ярах, що й позбирати їх докупи ніхто не зміг. Так пропал а колгоспна череда, і корівники зосталися порожні, тільки по господарству бігали бички-однолітки, голодні й неприкаяні. Потихеньку люди розібрали їх по дворах, спочатку берегли, наче сподівалися на щось гарне, а під зиму й узимку почали різати.

Наш сусіда Максим Гордійчук також був приставлений за гуртоправа. Щоб урятувати й свою корову, Гондолу, він прилучив її до череди. Після того, як їх розбомбили, сусіда не повернувся назад разом з односельцями, він довго блукав по ярах, шукаючи свою корову, розпитував про неї в подорожніх, але марно. В село повертатись не наважувався, бо знав, що жінка сваритиметься за те, що не послухався, не зоставив Гондолу вдома, як радила вона, а погнав нещасну корову світ за очі, на певну смерть. В марних пошуках минув день, минув і другий — довелося все-таки повертатись додому.

Жінка думала, що його вже нема живого. Спершу тільки зіпала й схлипувала, дивлячись на чоловіка таким жалісливим і відданим поглядом, що йому хотілося заплакати. Та коли жінчине розчулення

минуло, вона запитала про Гондолу. Чоловік розповів про те, як загинула череда, як він никав у розшуках. Жінка все дужче сповнювалась розпачем і, нарешті, почала дорікати Максимові, який нібито винуватий у всьому. Згодом вони майже примирилися з втратою рідної Гондоли, але вогник надії не гаснув у жіночому серці. Де б і чию б корову бачила, то придивлялась так, ніби неодмінно повинна впізнати в ній свою Гондолу. їй таки пощастило — якось на базарі помітила пристий бік і, нетямлячись, кинулась через стовковисько, обняла корову, стала цілувати. Дядько, який вивів продавати, спершу доводив, що цю корову з теляти доглянув, але люди повірили не йому, а розпачу жінки, і дядько мусив признатися, що надибав корівчину в лісі... Вигнала жінка Гондолу в поле, дочекалася там ночі і повела її за налигач через вибалки, обминаючи села, і таки благополучно дісталась додому.

На цьому пригоди не закінчились. У селі ще не раз влаштовувались облави на худобу, яку, як і людей, гнали на службу великій Німеччині. І корівчина Максима Гордійчука вміла викручуватись із біди. Одного разу вона впала і не могла підвестись. А то два тижні переховувалась у ярузі, прип'ята мотузком до пня, і Гордійчучка навідувалась до неї, щоб переп'ясти, напоїти і заспокоїти.

Після війни Гондола була серед тих, на кому трималося село. Гордійчучка не жаліла для чужих дітей молока, а коли потрібно орати землю, то Гондолу разом із небагатьма іншими, також уцілілими коровами, з якимось десятком коней та десятком волів запрягли в плуг. Ще пізніше Гондолу забрали в колгосп для піднесення артільного поголів'я, а згодом, коли поголів'я й справді таки побільшало, господарям у нагороду видали бичка.

У Хвойди була інша вдача, ніж у загиблої Зірки. Хвойда з'явилась на нашому подвір'ї ранньої весни, коли не треба турбуватись про пашу. Мати купила її в якогось чоловіка, який клявся, божився, що такої корови ніколи б не вивів продавати, коли б не треба будувати хату. Тоді чимало людей бралися зводити собі нові домівки,— й мати повірила.

Хвойда в перший же день сказилася, зірвалась і побігла у білий світ. Великий гурт людей бігав за нею по всьому селу, всі кликали й благали її на різні голоси зупинитись, бути слухняною, але Хвойда, зупинившись на деякий час перепочити й вислухати оті благання, позирала задерикувато-веселими очима, а далі кидалася ще затятіше. Коли переслідувачі розійшлися, Хвойда стала біля чийогось теляти, почала обнюхувати його і дозволила батькові підійти до себе та схопити за роги.

— Ну, це не корова, а кавалерійський кінь,— сказав батько. Й пожартував: — Шкода, що ти отому продавцеві могоричу не поставила.

— Я його розшукаю й покажу, як обдурювати! — гнівалась мати.

— А може, вона молока дає багато?

— Отака хвойда?

З того дня ми й почали називати її так, а не інакше, хоча колишній господар казав, що нібито вона завжди була Ластівкою. Але подумайте, яка вона Ластівка, з отакою вдачею?! Молока вона й справді давала не дуже багато, як сподівалися, і мати, яка думала копійку-другу виторгувати за сир чи сметану, вважала себе обкраденою.

Вже через якийсь тиждень Хвойда показала себе так, що про неї знало все село. Коли намірювалася зайти в шкоду на чужий город, то втримати її не могла жодна сила. Коли в полі їй хотілося напитись води, то зовсім не чекала, коли вирушить до водопою вся череда,— Хвойда задирала голову і йшла собі спокійно, а якщо за нею гнався пастушок, то Хвойда кидалася бігцем, пастушок починав перебирати ногами швидше, а вона — ще моторніше. Напившись, Хвойда спокійно поверталась до череди, а то залишалася пастись там, де їй більше подобалось. Не раз траплялося таке, що ввечері не поверталась додому,

вирішивши переночувати в полях, і тоді доводилось вирушати на її розшуки.

Мати не раз плакала, проте це, звичайно, не допомагало. З плином часу ми все більше звикали до Хвойди, а вона, мабуть, до нас. Бо навіть тоді, коли пропадала на ніч і ми думали, що ніколи вже не побачимо її, норовиста корова все-таки поверталась, радуючи цим несказанно. Навіть батько чухав її між рогами й говорив:

— Здрастуй, кавалерійський конику.

Ми все-таки продали її. Про те, що корову треба продати, почалися розмови зразу ж, як вона з'явилась. Батько відмовлявся вести її на базар, кажучи, що не він купував. І одного разу мати таки зважилась, до сходу сонця вирушила з нею в район, а ввечері повернулася сама. Сказала:

— Коли питали, як звати, то я всім відповідала, що Ластівкою.

А ми ще довго журилися навіть за нею, за Хвойдою.

В ті роки корів на контрактацію не возили на автомашинах, як тепер. Це тепер наб'ють дощок на борт, заженуть у кузов худобу, свиней чи овець — і гайда, а вони тільки байдужо глипають по боках, ніби все життя тільки те й робили, що їздили то туди, то сюди. В ті роки, коли треба доставити в район на контрактацію (а простіше — на бойню) товар, то з колгоспу виганяли його раненько, гнали через села, через поля, поводилися делікатно й чуйно, щоб худоба у дорозі не схуднула, бо де ти потім позичиш тієї живої ваги?!

За планом колгосп мусив здати не так уже й мало, то відправляли на бойню не тільки справненький, тілистий молодняк, а й ту худобу, в якої вже випадали зуби і від якої було молока не більше, ніж від тих козлів, яких у колгоспах не розводили. Підійшла черга й Гондоли, яка успішно

зіграла свою роль у піднесенні артільного поголів'я. Гнати її в район разом із іншою худобою випало на долю Максиму Гордійчуку.

Звичайно, вони вже давно купили собі іншу корову, яка виявилась і на молоко щедрою, і по паші неперебірливою. Звичайно, майже встигли забути свою дорогу Гондолу — її місце посіла в їхніх серцях та інша, про яку треба щоденно піклуватись, яку треба вчасно водити до бугая і вміло приймати отел. Звичайно, саме та інша стала для них найдорожчою.

Спочатку, женучи гурт, Гордійчук і не звертав уваги на стару Гондолу. Та коли захляла й почала відставати, він спинив худобу, щоб попасти. А сам підійшов до Гондоли, почав її пестити, а вона, опустивши роги, слухала. Багато споминів промайнуло у Максимовій голові, й мимоволі на очі навернулися сльози. І він сказав, ніби Гондола могла зрозуміти:

— Якось воно буде...

Хотів заспокоїти не тільки її, а й себе. Хотів зробити їй щось гарне, а не гнати отак на бойню, проте не знав, що саме.

— Якось воно буде...— мимрив собі під ніс, повільно просуваючись із гуртом худоби.

Поки доплентався до ближчого села, то таки надумав. Гондолу, яка ледве дибала, далі не пожене. їй-богу, вона на це не заслужила, їй-богу, Гондола заслужила на краще. Зоставить її в знайомої жінки, якій нелегко доводиться з дітьми без чоловіка, що загинув на фронті. Той чоловік був давнім Гордійчуковим товаришем, вони з ним колись в громадянську разом воювали. Що ж, Гондоло, перепочинеш у доброї жінки, оклигаєш, а там видно буде...

І чим важче вона йшла, тим легше ставало Максимові: таки хоче зостатись у добрих людей. Радів за неї, наче за сестру,— що зможе пристроїти її, що не так уже і кепсько їй житиметься, бо доглядатимуть, марно не кривдитимуть. А допитуватимуться в колгоспі, де подів Гондолу, то скаже, що впала там-то й там, мабуть, і здохла зразу ж, бо стара вже та нікудишня.

— Якось воно буде,— повторював Гордійчук, зупиняючи гурт біля знайомої садиби та вилучаючи з гурту Гондолу, місце якої в його серці, виявляється, жодна інша корова так і не змогла зайняти,— воно належало тільки їй...